

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز با عنوان:
The Analytical Revising of Function and Relative Dating of the Stepped
Structure at Rab'-e Rashidi
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

مقاله پژوهشی

بازاندیشی تحلیلی کارکرد و گاه‌شناسی نسبی سازه پلکانی ربع رشیدی*

مجتبی روشن^۱، بهرام آجورلو^۲، محمدتقی پیربابایی^{۳*}

۱. دانشجوی دکتری معماری اسلامی، عضو پروژه بین‌المللی ربع رشیدی، گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، ایران.
۲. دانشیار باستان‌شناسی، سرپرست پروژه بین‌المللی ربع رشیدی، گروه باستان‌شناسی، دانشکده حفاظت آثار فرهنگی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، ایران.
۳. استاد گروه شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، ایران.

تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۱۰/۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۸/۲۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۵/۲۲

چکیده

بیان مسئله: در تپه شرقی کاوشگاه ربع رشیدی، سازه‌ای پلکانی خاک‌برداری شده است که نخست بازمانده‌ای از یک مسجد ایلخانی پنداشته و سپس فرضیه زیرزمین سازه یا مجموعه‌ای بزرگ در روضه رشیدی سده هشتم هجری برای آن پیشنهاد شد؛ اما ویژگی‌های توپوگرافیک، پلان، فضا سازی و مصالح معماری این سازه پلکانی نمی‌تواند بازمانده کالبد یا زیرزمین سازه‌ای بزرگ باشد؛ بنابراین درباره این سازه پلکانی دو پرسش بنیادین طرح می‌شود: کارکرد آن چه بوده است؟ و گاه‌شناسی نسبی آن به کدام سده تاریخی باز می‌گردد؟

هدف پژوهش: بازشناسی قدمت و کارکرد سازه پلکانی تپه شرقی با روش‌های باستان‌شناختی و معماری، زمینه و مقدمه مرمت درست و روشمند این بخش از میراث معماری ربع رشیدی را فراهم می‌کند.
روش پژوهش: این پژوهش از روش باستان‌شناسی بناهای تاریخی بهره گرفته است که از یافته‌های باستان‌شناختی و روایت‌های تاریخی و تحلیل‌های فنی معماری برای گاه‌شناسی، گونه‌شناسی، سبک‌شناسی و شناسایی کارکرد بناهای باستانی و تاریخی بهره می‌گیرد؛ در گام نخست، با روش‌های میدانی باستان‌شناختی و برداشت و ترسیم پلان ساختار پلکانی به‌ویژه عکس‌برداری هوایی با پهپاد، ویژگی‌های فنی و ساخت‌مایه معماری این سازه پلکانی بررسی و در گام دوم نیز، گزارش‌های تاریخی درباره سازه‌های ربع رشیدی سده‌های هشتم تا یازدهم هجری (وقف‌نامه ربع رشیدی و تاریخ اولجایتو و عالم‌آرای عباسی) مطالعه شدند؛ تا با تطبیق اطلاعات حاصل از آن‌ها با داده‌ها و یافته‌های باستان‌شناسی و معماری، فرضیات پژوهش‌گران آزموده شود.

نتیجه‌گیری: شواهد و اسناد باستان‌شناختی، تاریخی و معماری بر مبنای منطق قیاس محتمل، فرضیه آب‌انبار رشیدی را بیشتر قریب به صدق می‌داند؛ آنگاه، با توجه به متن الوقفیه الرشیدی، گاه‌شناسی نسبی این سازه پلکانی، چونان آب‌انبار رشیدی، به‌دوره ایلخانی می‌رسد که البته در دوره پسا ایلخانی تعمیر و بازسازی شده بود.

واژگان کلیدی: ربع رشیدی، آب‌انبار رشیدی، سازه پلکانی ربع رشیدی، دوره ایلخانی، دوره پسا ایلخانی.

مقدمه

شمال‌خاوری تبریز و پای کوه سرخاب دیده می‌شود
(تصویر ۱) بازمانده‌های ربع رشیدی است که در

ویرانه‌هایی که امروزه با وسعت ۱۳ هکتار در

مؤرخه‌های ۱۳۹۷/۰۵/۱۶ و ۱۳۹۸/۰۶/۱۰ پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری) به نام «بهرام آجورلو» سرپرست پروژه بین‌المللی ربع رشیدی، انجام شده است.
** نویسنده مسئول: ۰۹۱۲۳۲۲۰۱۱۸، pirbabaei@tabriziau.ac.ir

* این مقاله مستخرج از پژوهش میدانی درس دوره دکتری با عنوان «روش و نظریه در معماری اسلامی» مجتبی روشن است که زیر نظر جناب آقای دکتر محمدتقی پیربابایی و با بهره‌گیری از مجوزهای دومین و سومین فصل از پروژه بین‌المللی ربع رشیدی تبریز (شماره‌های ۹۷۱۰۲۴۱۵ و ۹۸۱۰۱۶۰۶

سال ۱۳۸۶ شمسی تپه شرقی کاوشگاه ربع رشیدی سازه‌های پلکانی خاک‌برداری شد که نخست بازمانده‌ای از یک مسجد ایلخانی پنداشته (Ayorloo et al., 2019) و سپس فرضیه زیرزمین سازه یا مجموعه‌ای بزرگ در روضه رشیدی سده هشتم هجری برای آن پیشنهاد شد (Lorain, 2021, Fig. 10; Lorain et al., 2022; Sarabi, 2024) اما ویژگی‌های توپوگرافیک، پلان، فضاسازی و مصالح معماری این سازه پلکانی نمی‌تواند بازمانده یکی از دو مسجد بزرگ صیفی و شتوی یا زیرزمین سازه‌های بزرگی باشد که خواجه رشیدالدین، به نوشته وقف‌نامه ربع رشیدی، در روضه ربع ساخته بود؛ آنگاه درباره این سازه پلکانی دو پرسش بنیادین طرح می‌شود: کارکرد آن چه بوده است؟ و گاه‌شناسی نسبی آن به کدام سده تاریخی بازمی‌گردد؟ پژوهش‌گران در پاسخ به این پرسش‌ها، بر مبنای ویژگی‌های معماری اثر و همچنین گزارش‌های تاریخی، دو فرضیه را بررسی کرده‌اند: نخست این‌که سازه موضوع بحث، همان آب‌انبار بزرگ ربع رشیدی است که در نزدیکی گازرگاه رشیدی قرار داشته است؛ و دیگر آن‌که پیشینه آن به سده هشتم هجری و عصر خواجه رشیدالدین می‌رسد که البته در سده یازدهم هجری بازسازی شد.

روش این پژوهش بر باستان‌شناسی بناهای تاریخی استوار است که از یافته‌های باستان‌شناختی و روایت‌های تاریخی و تحلیل‌های فنی معماری برای گاه‌شناسی، گونه‌شناسی، سبک‌شناسی و شناسایی کارکرد بناهای باستانی و تاریخی بهره می‌گیرد؛ به این معنی که در گام اول با روش‌های میدانی باستان‌شناختی و برداشت و ترسیم پلان ساختار پلکانی (به‌ویژه عکس‌برداری هوایی با پهپاد) ویژگی‌های فنی و ساخت مایه معماری سازه پلکانی تپه شرقی ربع رشیدی بررسی (تصویر ۲) و در گام دوم گزارش‌هایی تاریخی مطالعه شدند که درباره سازه‌های ربع رشیدی سده‌های هشتم تا یازدهم هجری آگاهی می‌دهند که شامل، وقف‌نامه ربع رشیدی (۷۰۹ق)، تاریخ اولجایتو (۷۱۷ق) و عالم‌آرای عباسی (۱۰۴۲ق) است.

پیشینه پژوهش

در نخستین عکس‌برداری هوایی از ویرانه‌های ربع رشیدی، ۱۳۳۵ شمسی، موقعیت سازه پلکانی که هنوز کاوش نشده بود، به شکل یک مربع دیده می‌شود (تصویر ۳). در سال ۱۳۴۸ شمسی، ولفرام کلایس از مؤسسه باستان‌شناسی آلمان نخستین بررسی سطح‌الارضی ربع رشیدی را انجام داد و پس از این‌که معاونت میراث فرهنگی آذربایجان شرقی در سال ۱۳۸۶ شمسی ساختار پلکانی را خاک‌برداری کرد، کاوش‌های ربع رشیدی از سال ۱۳۹۶ شمسی در

عصر خواجه رشیدالدین، کاربری ابواب‌البر داشته است (Hoffmann, 2000; 2013; 2014; 2021). خواجه رشیدالدین (۱۳۵۶) در متن الوقفیه الرشیدیّه به خط الوقف فی بیان شرایط امور الوقف و المصارف معروف به وقف‌نامه ربع رشیدی از این «شهرچه» با نام «رشیدیّه» یاد کرده و مستوفی (۱۳۳۶) در کتاب نزهت‌القلوب (۷۴۰ق) نوشته است که خواجه غیاث‌الدین امیر محمد رشیدی پسر خواجه رشیدالدین «بر آن عمارات بسیار افزوده». این اثر که سال ۱۳۵۴ شمسی با شماره ۹۴۳ در فهرست آثار ملی ایران ثبت شده است، بر پایه کاوش‌های باستان‌شناختی و روایت‌های تاریخی دو مرحله سکونت و کاربری متفاوت داشته است: در مرحله اول، در سده هشتم هجری، بخشی از روضه رشیدی یا رشیدآباد خواجه رشیدالدین فضل‌... همدانی بوده است؛ اما در مرحله دوم، عثمانیان در سال‌های «فترت رومیّه تبریز» در آن جا قلعه‌ای بزرگ ساختند و سرانجام با لشکرکشی سلطان مرادخان چهارم عثمانی به تبریز (۱۰۴۵ق) ویران و متروک گشت (آجورلو، ۱۳۹۹؛ Ajorloo & Moradi, 2020; Gholdori & Ajorloo, 2023; Ajorloo & Mehdizadeh, 2024).

کاوش‌های باستان‌شناختی بر چندلایگی و چند دوره‌ای بودن سکونت و کاربری ساختارهای معماری ربع رشیدی دلالت دارد (آجورلو، ۱۳۹۹؛ 2019; 2018; 2017; Ajorloo, 2017) که گاه‌شناسی نسبی، گاه‌سنجی و شناسایی کارکرد و دوره‌بندی هر یک از آن‌ها از مسائل باستان‌شناختی و معماری این کاوشگاه است؛ برای نمونه، از گمانه‌زنی‌های باستان‌شناختی

تصویر ۱. تصویر ماهواره‌ای گوگل ارث از کاوشگاه ربع رشیدی، تابستان ۱۴۰۲ ش. شماره ۱: سازه پلکانی تپه شرقی، شماره ۲: ساختار مدفون ۶۰×۶۰ متر، شماره ۳: برج بزرگ جنوبی، شماره ۴: باروی جنوبی، شماره ۵: گازرگاه. مأخذ: نگارندگان.

روضه رشیدی، شناسایی قدمت و کاربری آن هنوز مسبوق به سابقه نیست؛ البته شایان یادآوری است که کریستیان فوکس، در گزارشی کوتاه به مدیریت پروژه بین‌المللی ربع رشیدی (Ajorloo, 2019)، با عنوان یاد/شتی مقدماتی درباره ساختار پلکانی تپه شرقی، اولین بار این فرضیه را پیشنهاد کرد که شاید این سازه پلکانی بازمانده یک آب‌انبار است؛ زیرا نشانه‌هایی از ملات آهکی ویژه سازه‌های آبی را دارد (Fuchs, 2019). البته فوکس فرضیه زیرزمین سازه بزرگ را به فرضیه آب‌انبار افزود و تأکید کرد که نشانه‌هایی از ساخت‌وسازهای پسین در این ساختار پلکانی دیده می‌شوند (Lorain et al., 2022). هم‌چنین توماس لورن پیشنهاد کرده است این سازه بخشی از یک مجموعه بزرگ معماری چهارگوش شمالی-جنوبی بر بالای تپه شرقی است که نشانه‌های آن در عکس‌های هوایی قدیمی و نقشه‌های ژئوفیزیکی دیده می‌شود (Lorain, 2021, Fig. 10) تا این‌که نویسندگان در راستای این پروژه بین‌المللی، در تابستان ۱۴۰۲ شمسی و بهار ۱۴۰۳ شمسی با مطالعه میدانی پلان و ساخت‌مایه و عکس‌برداری هوایی از سازه پلکانی (با پهپاد) و بررسی نوشته‌های تاریخی، فرضیه آب‌انبار را به روش تحلیلی آزمودند.

بررسی میدانی سازه پلکانی ربع رشیدی

ویرانه اثر معروف به سازه پلکانی که خاکبرداری آن در دهه ۱۳۸۰ شمسی انجام شد، در تپه شرقی و کمابیش در میانه آن قرار دارد (تصاویر ۱ و ۲). مطالعات صحرائی و برداشت میدانی پژوهشگران پلان خطی سازه‌ای را نشان می‌دهد که ناهم‌ترازی بالاترین و پایین‌ترین نقطه آن هفت متر است (تصویر ۴) و هم‌اکنون محدوده‌ای به اندازه ۲۵/۲۳ متر × ۱۴/۸۵ را در بر می‌گیرد (تصویر ۵) که البته کاوش آن باید ادامه یابد تا همه سازه از زیر آوار آزاد شود. سازه پلکانی که ملات آهکی دارد، دارای آجرهای بزرگی است که آن‌ها را روی قطعات سنگ چیده‌اند که البته در کف، یعنی در پایین‌ترین نقطه‌ای که به نظر می‌رسد باید کارکردی شبیه پاشیر آب‌انبار داشته باشد، سکویی آجر فرش مستطیلی شکلی ساخته‌اند که آجرهای آن نسبت به پلکان کوچک‌تر هستند (تصویر ۶) و این سکوی آجری دارای ملات آهک که پژوهشگران آن را پاشیر می‌پندارند و هنوز نیازمند ادامه کاوش است، از سطح پیرامونی خود به شکل پلکانی بلند و به اندازه چند رج آجر بالاتر قرار دارد (تصویر ۷). در سازه پلکانی ربع رشیدی افزون بر آجر و ملات آهک، سنگ نیز به کار برده‌اند: پی و شالوده از لاشه‌سنگ‌هایی کار شده که چیدمانی مرتب و ملات آهکی دارند؛ در این‌جا شایان یادآوری است که طرح و چیدمان

تصویر ۲. ربع رشیدی، شماره ۱: عکس ماهواره‌ای گوگل ارث که موقعیت سازه پلکانی را نسبت به ساختار مدفون ۶۰×۶۰ متر نشان می‌دهد. شماره ۲، ۳ و ۴: عکس‌های هوایی پهپادی نویسندگان از سازه پلکانی تپه شرقی. مأخذ: آرشیو نگارندگان.

تصویر ۳. ربع رشیدی: عکس هوایی سال ۱۳۳۵ شمسی که موقعیت سازه پلکانی در تپه شرقی که هنوز کاوش نشده است را نشان می‌دهد. مأخذ: پروژه بین‌المللی ربع رشیدی.

چهارچوب پروژه بین‌المللی ربع رشیدی از سرگرفته شد (آجورلو، ۱۳۹۹؛ Ajorloo, 2017; 2018; 2019; Ajorloo et al., 2018; 2019; 2020; Fuchs, 2021; Fuchs & Ajorloo, 2023; Korn & Heidenreich, 2021; Lorain, 2021; Lorain et al., 2022; 2023; Roshan & Ajorloo, 2018; Sarabi, 2024; Ajorloo & Mehdizadeh, 2024). بنابراین، صرف‌نظر از کاوش و معرفی سازه پلکانی شرق ربع رشیدی چونان ویرانه زیرزمین یکی از سازه‌های بزرگ

(تصویر ۹). سردر بیش تر آب انبارها که همیشه ارتفاعی مشخص نسبت به زمین های پیرامونی دارد، با کتیبه و آرایه های معماری، چون کاشی کاری و گچ بری، آراسته می شد که کتیبه ها بانی یا واقف و سال ساخت آب انبار را معرفی می کنند (Kiani, 2021, 228) البته فضای درونی آب انبار، یعنی از اولین پله بالایی تا پاشیر و تنوره، به سبب تاریکی و نمناکی، ساده و بی تکلف می ماند. پلکان ویژگی فیزیکی و بصری معماری آب انبار و شاخص ترین شناسه آن است؛ زیرا آبی که از تنوره می آید، در پاشیر می ایستد و برای دسترسی به این آب که در ژرفای زمین جریان و قرار دارد، باید از چندین پله دارای شیب تند پایین رفت. پاشیر جایی است که کوزه ها را آن جا پر می کنند. در بیش تر نمونه ها البته پلکان در راستای محور تنوره نیست و نسبت به ویژگی های توپوگرافیک زمین، زاویه و انحراف دارد. آب پاشیر از تنوره می آید که خود آن به چهار صورت مربع، مستطیل، هشت گوشه و استوانه ای ساخته می شود و تنوره را در ژرفای ۱۰ تا ۲۰ متری از تراز زمین می کنند تا آبی که از قنات یا رودخانه وارد آب انبار می شود همیشه فشار داشته باشد (Yousefi & Nocera, 2021). شکل استوانه ای، استوارترین شکل هندسی برای پایداری در برابر فشار آبی است که از رودخانه یا قنات وارد تنوره می شود (Kiani, 2021, 227-228; Memarian, 2016).

پوشش و ساخت مایه: آب انبار باید دارای سقفی باشد که از آلودگی آب شیرین و تبخیر آن ممانعت کند و نظر به این که اکثریت آب انبارهای ایرانی در ژرفای زمین و با دسترسی پلکانی ساخته می شدند، فن و فرم پوشش و سقف آن ها نیز کمابیش یکسان و هم سان است که بیش تر عبارت است از: گنبد، مخروطی، طاق آهنگ و کم تر مسطح (Ghobadian, 2018; Kiani, 2021, 226; Memarian, 2009). ساخت مایه آب انبارها باید پایداری سازه و مقاومت در برابر نم و رطوبت بالا رونده و تبخیر آب را تا حد امکان تضمین می کرد؛ بنابراین، از سنگ برای بسترسازی، ملات های پایه آهکی و آب دوست چون ساروج، شفته آهک و گل آهک برای استحکام و عایق بندی و کف سازی و از آجر برای دیوار و سقف استفاده می شد (Kiani, 2015, 228). ابتدا شالوده آب انبار را از سنگ لاشه، قلوه سنگ و ملات پایه آهکی می ریختند و سپس دیوارها و سقف را با گونه ای از آجر به نام آجر آب انباری بالا می بردند (Memarian, 2009; Pirnia, 2016). البته در نواحی کوهستانی، کاربست سنگ و ملات آهک حتی برای دیوار و سقف نیز گزارش شده است (Ghobadian, 2018, 309). تهویه: تنوره و پاشیر باید گردش هوا داشته باشند تا آب، شیرین، تازه، سالم و خنک بماند؛ برای همین، تهویه هوای

تصویر ۸. چگونگی چیدمان و کاربست آجر و سنگ و ملات آهکی برای پیشگیری از رطوبت بالا رونده در سازه پلکانی ربع رشیدی و مقایسه آن ها با برج بزرگ جنوبی، شماره ۱: آجر کاری، شماره ۲: سنگ چینی. مأخذ: نگارندگان.

بود (Kiani, 2021, 224) بر مبنای نمونه های بازمانده از شهرهای تاریخی ایران، از جنبه های دسترسی مکانی، فرم، فضا سازی و پلان، پوشش و ساخت مایه و تهویه شایان بررسی است.

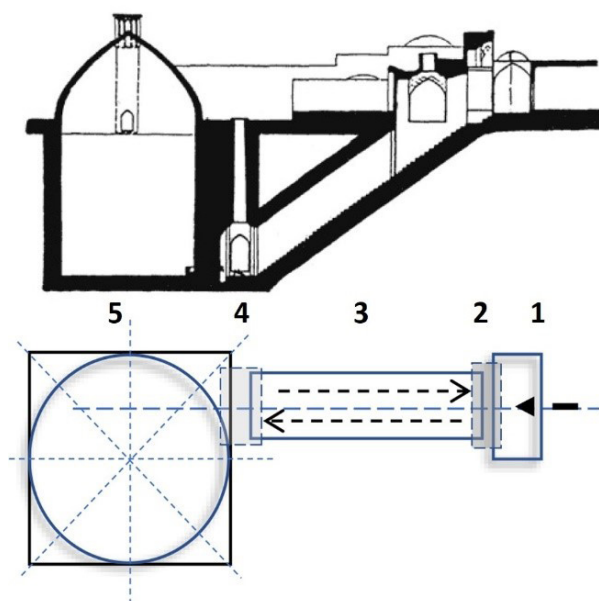
دسترسی مکانی: آب انبار در جامعه ایرانی پیشامدرن به دو گروه همگانی یا عام المنفعه و خصوصی دسته بندی می شد (Kiani, 2021, 225) که آب انبار همگانی شهر را نزدیک به میدان میانی، بازار، مسجد، مدرسه و کاروان سرا می ساختند تا همه مردم به آن دسترسی آسان داشته باشند و هر چند اعیان و ثروتمندان برای خود آب انبارهای خصوصی داشتند، اما اولویت تأمین آب برای آب انبار همگانی شهر بود. آب انبار اعم از این که خصوصی باشد یا همگانی، باید دارای شیب مناسب و نزدیکی به رودخانه، قنات و مسیل باشد تا آب رود یا قنات به آسانی از راه دریچه آب انبار وارد شده و تنوره را پر کند تا آب به پاشیر رسد (Ghobadian, 2018, 302-303). باید دور بودن آب انبار از دسترسی دشمن (برای نمونه، ساختن آن در میانه شهر و پشت باروی میانی) از دیگر ویژگی هایی بود که معمار باید رعایت می کرد.

پلان و فضا سازی: آب انبار برای پاک نگه داشتن آب شیرین باید فضایی سرپوشیده و محصور باشد؛ بنابراین، معماری آب انبار اساساً ویژگی درون گرا دارد و معمار بدین درون گرایی با فرمی پلکانی و پلانی خطی دست می یافت که بیشینه سازه آن در زیر زمین قرار دارد. ساختار آب انبار تاریخی ایرانی از سه فضای اصلی خطی و در امتداد هم شکل می گیرد: پیشان و سردر ورودی آراسته، پلکانی که از سردر ورودی به پاشیر پایین می رود و تنوره یا همان مخزن آبی که آب آن از رودخانه یا قنات تأمین می شد

است، تنها می‌توانسته است که یک آب‌انبار باشد؛ کما این‌که خواجه رشیدالدین، در وقف‌نامه ربع‌رشیدی، به آب‌انباری بزرگ در ربع‌رشیدی اشاره دارد که گازرگاه را نزدیک آن ساخته بودند تا آب آن از آب‌انبار تأمین شود؛ همچنین ناگفته نماند این سازه پلکانی از شمال و جنوب دارای نشانه‌های باستان‌شناختی یک سامانه آبرسانی است که فرضیه کارکرد آب‌انبار را پشتیبانی می‌کنند.^{۲۰} رشته قناتی که کاشانی (۱۳۹۱) به آن‌ها اشاره کرده است و در سینه کوه سرخاب قرار داشتند (تصویر ۱۰) و شماری از لوله‌های سفالین آب که از کاوش‌های درگاه کوچک جنوبی و زیر برج بزرگ جنوبی پدیدار شده‌اند (تصویر ۱۱) و این یافته‌های باستان‌شناختی، بر این دلالت دارند که آب از سوی قنات کوه سرخاب وارد این سازه و از مسیر شبکه لوله‌های سفالین خارج و توزیع می‌شده است؛ البته خواجه رشیدالدین (۱۳۵۶) در متن وقف‌نامه خویش بارها به وجود شبکه‌ای از لوله‌های آبرسانی در ربع‌رشیدی اشاره کرده است.

همان‌گونه که اشاره شد، فوکس گزارش داده است که نشانه‌هایی از ساخت‌وسازهای دوره‌های پسین در این ساختار پلکانی دیده می‌شود؛ وی درباره گاه‌شناسی و کارکرد آن‌ها چیزی ننوشته و تنها به وجود ملات آهکی پایدار در برابر آب اشاره کرده است (Lorain et al., 2022). گزارش عالم‌آرای عباسی این مشاهده را تأیید می‌کند: به نوشته اسکندر بیگ منشی ترکمان (۱۳۹۰) پس از پیروزی سردار امام‌قلی‌خان سلطان آجورلو بر مرادپاشای عثمانی در نبرد سرنوشت‌ساز پل آجی‌چای تبریز (۲۴ شعبان ۱۰۱۸ق)، شاه عباس کبیر صفوی قصد زیارت آرامگاه‌های شیخ شهاب‌الدین اهری و شیخ صفی‌الدین اردبیلی را داشت که با رسیدن خبر دومین لشکرکشی مرادپاشای عثمانی، در تبریز می‌ماند و به منوچهر بیگ ایشیگ آقاسی فرمان می‌دهد که قلعه ربع‌رشیدی را بازسازی کند؛ وی در زمستان ۱۰۱۸ق مصالح و ساخت‌مایه را فراهم می‌آورد و در بهار ۱۰۱۹ق، در مدت ۴۰ روز و پیش از این‌که شاه عباس عازم زیارت آرامگاه‌های شیخ شهاب‌الدین اهری و شیخ صفی‌الدین اردبیلی شود، بازسازی قلعه رشیدیه را به سرانجام می‌رساند و از جمله در آن‌جا «آب‌انبار عالی پرداخته شد».

در این‌جا شایان یادآوری است که قلعه رشیدیه، به گزارش عالم‌آرای عباسی، در سال‌های حکومت ۱۸ ساله عثمانی بر تبریز، معروف به «فترت رومیّه»، ساخته شده بود (همان). جعفرپاشای عثمانی ابتدا به فرمان عثمان‌پاشا قلعه‌ای در کوی نصریه تبریز ساخت، اما عثمان‌پاشا که موقعیت دفاعی قلعه درون‌شهری عثمانیان را مناسب نمی‌دانست،

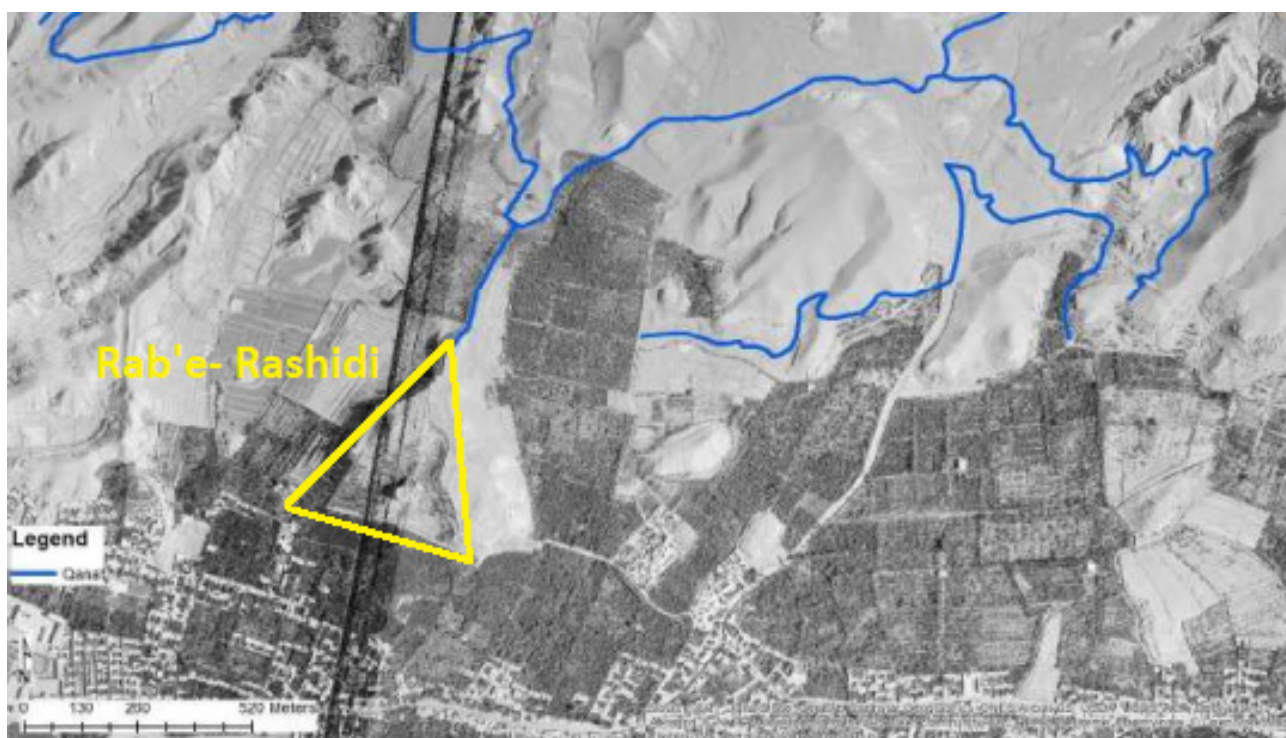

تصویر ۹. الف) برشی از یک آب‌انبار ایرانی؛ نمونه آب‌انبار خان، ب) طرحی شماتیک از ساختار یک آب‌انبار ایرانی: ۱. سردر ورودی ۲. ورودی پلکان ۳. پلکان ۴. پاشیر ۵. تنوره. مأخذ: نگارندگان برگرفته از Ghobadian, 2018.

درون آب‌انبار که سازه‌ای اساساً زیرزمینی و تاریک است، بسته به جغرافیای آن، به‌وسیله بادگیر، خیش‌خان و دریچه انجام می‌شد و جای که بادگیر رواج نداشت، از هواکش بالای آب‌انبار بهره می‌گرفتند (Kiani, 2021, 226).

بحث

سازه پلکانی یافته از کاوشگاه ربع‌رشیدی در ۱۵۰ متری شمال‌غربی سازه‌ای معروف به سقایه قرار دارد (Gholdori & Ajorloo, 2023) که البته کارکرد آن از نظر نویسندگان چونان گازرگاه رشیدی باید تجدید نظر شود؛ این سازه پلکانی در موقعیتی سوق‌الجیشی و پشت باروی رشیدیه ساخته شده است و چنین می‌نماید آن برج بزرگ جنوبی که عثمانیان ساخته‌اند، دوری دشمن از دسترسی به این سازه را تأمین و تضمین می‌کرده است؛ همچنین شایان یادآوری است که در عکس‌های هوایی ۱۳۳۵ و ۱۳۴۶ شمسی تبریز، رشته قناتی در سینه کوه سرخاب دیده می‌شود که از سوی شمال به سوی جنوب و باروی شمالی رشیدیه کشیده شده است (تصویر ۱۰). کاشانی (۱۳۹۱) در تاریخ اولجایتو نوشته است که خواجه رشیدالدین روز اول محرم ۷۱۰ق پروژه بزرگ آبرسانی ربع‌رشیدی را افتتاح کرد و آب سرارود را با کانالی به درازای ۱۰ فرسنگ به کوه سرخاب و سپس از آن‌جا با ۲۰ رشته قنات به کنان‌کوه رساند. خروجی جریان آب قنات سرخاب به سوی کنان‌کوه که جایگاه ربع‌رشیدی

تصویر ۱۰. ربع رشیدی: شبکه قنات سینۀ کوه سرخاب. مأخذ: Korn & Heidenreich, 2021.

تصویر ۱۱. ربع رشیدی: شبکه لوله کشی (سفالین) یافته از کاوش‌های باستان‌شناختی نویسندگان. مأخذ: Ajorloo, 2017; 2018.

ژان تاورنیه آن را پای کوه سرخاب دیده و نوشته است که آن را عثمانیان ساخته‌اند (Tavernier, 1677, 55). چنین می‌نماید که گزینش ربع رشیدی برای ساخت قلعه جدید

به سرداران خویش توصیه کرد حتماً قلعه‌ای دیگر در ربع رشیدی بسازند؛ زیرا «در دامن کوه سرخاب، ربع رشیدی را مناسب قلعه یافته بودند» و این همان قلعه‌ای است که

نظر به این که وقفنامه ربع رشیدی تأیید می‌کند که آب شیرین شهرستان رشیدی از مهران رود تأمین می‌شد، چنین می‌نماید که آب‌انبار بزرگ ربع رشیدی تنها منبع آب شیرین ربع رشیدی و به‌ویژه روضه رشیدی بوده است؛ زیرا اگر نیت خواجه رشیدالدین این بود که آب ربع رشیدی را از مهران رود تأمین کند، هیچ دلیلی برای کندن ۱۰ فرسنگ کانال و ۲۰ رشته قنات نبود؛ البته صرف نظر از احکام فقهی و شرعی وقف و موقوفات درباره چگونگی تقسیم و تسهیم آب شرب مردم و آب کشتزارها از چاه و رودخانه، به‌نظر می‌رسد هدف خواجه رشیدالدین از ساخت این آب‌انبار بزرگ در بالای تپه‌ای بلند که بارویی خشتی و آجری گرداگرد آن کشیده بود، تضمین امنیت تأمین آب ربع رشیدی به وقت جنگ و شهربندان دشمن و قرنطینه بیماری‌های واگیر چون طاعون و وبا بوده است که در سراسر سده‌های هفتم تا هشتم هجری بارها شهرها و روستاهای ایران و به‌ویژه تبریز را دچار مرگ و تباهی کرده بودند؛ همین موقعیت راهبردی و زیرساخت‌های رفاهی و تضمین تأمین آب شرب به وقت جنگ و محاصره و بیماری، انگیزه عثمان پاشا و شاه عباس صفوی را برای ساخت و بازسازی قلعه رشیدیه تبیین می‌کند؛ و هر چند نباید این فرضیه را از نظر دور داشت که شاید عثمانیان فترت رومیّه تبریز نیز پیش از شاه عباس صفوی آب‌انبار بزرگ ایلخانی را تعمیر و بازسازی کرده بودند، اما گزارش‌های تاریخی تنها به شاه عباس صفوی و منوچهر بیگ ایشیک آقاسی و رویدادهای پس از پیروزی سردار امام‌قلی‌خان سلطان آجورلو در نبرد پل آجی‌چای اشاره دارند.

فهرست منابع

- آجورلو، بهرام. (۱۳۹۹). کاوش‌های باستان‌شناختی پروژه بین‌المللی ربع رشیدی: میراث فرهنگی خواجه رشیدالدین فضل‌... همدانی (ویرایش احمد مرتاضی). مجموعه مقالات منتخب اولین همایش بین‌المللی بزرگداشت خواجه رشیدالدین فضل‌... همدانی با محوریت وقف و علم‌الادیان (۱۸۲-۱۶۱). انتشارات دانشگاه تبریز.
- ترکمان، اسکندربیک منشی. (۱۳۹۰). عالم‌آرای عباسی (ویرایش فرید مرادی). انتشارات نگاه.
- خواجه رشیدالدین فضل‌... طبیب همدانی. (۱۳۵۶). الوقیة الرشیدیة به خط الواقف فی بیان شرایط امور الوقف و المصارف (ویرایش مجتبی مینوی، ایرج افشار و عبدالعلی کارنگ). انجمن آثار ملی ایران.
- کاشانی، ابوالقاسم. (۱۳۹۱). تاریخ اولجایتو (ویرایش مهین همبلی). شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- مستوفی، حمدا... (۱۳۳۶). نزهت‌القلوب (ویرایش محمد دبیر سیاقی). انتشارات طهوری.
- Ajorloo, B. (2017). *Report of the 1st International Irano-German Archaeological & Restoration Expedition to the Rab-e Rashidi*. Iranian Center for Archaeological Researches.
- Ajorloo, B. (2018). *Report of the 2nd International Irano-*

عثمانی تنها به سبب اشراف تپه‌های کنان کوه بر مهران رود و دشت تبریز نبوده است، بلکه میراث معماری خواجه رشیدالدین از جمله سازه‌هایی چون آب‌انبار و گازرگاه و گرمابه که می‌توانستند اسباب رفاه و آسایش عثمانیان فترت رومیّه تبریز را فراهم آورند، در این گزینش اثر داشته است.

نتیجه‌گیری

کاربست رهیافت تحلیلی مبتنی بر منطق قیاس محتمل به پرسش‌ها و فرضیات این پژوهش میدانی درباره کارکرد و گاه‌شناسی نسبی سازه پلکانی تپه شرقی کاوشگاه ربع رشیدی این سازه را آب‌انبار پیشنهاد می‌کند: ویرانه‌های این ساختار معماری به‌صورت مربعی بزرگ درحالی بر روی سطح بلندی شرقی کاوشگاه برجای مانده بود و در عکس‌های هوایی قدیمی دیده می‌شد که حجم بزرگی از آوار، درون یک فضای بزرگ تهی زیرزمینی مانند را انباشته و پر کرده بود؛ صرف نظر از این که توپوگرافی بالای کنان کوه اجازه ساخت بناهای بزرگ و معظمی چون مسجد جامع را نمی‌دهد، بدیهی است که اگر این سازه پلکانی بزرگ، پیوندی معنادار با آن سازه بزرگ مربع شکل ۶۰ × ۶۰ متری داشت که در سال ۱۳۹۸ شمسی با روش برداشت ژئوفیزیکی شناسایی و ۲۵ متر مربع از آن کاوش و خاکبرداری شد (یعنی برای نمونه زیرزمین آن یا زیرزمین یک بنای آرامگاهی بزرگ می‌بود) باید علی‌القاعده حجم بزرگی از توده آوار معماری و البته کمر دیوارهای آن به‌صورت تپه‌ای بزرگ روی بلندی شرقی برجای می‌ماند؛ زیرا آوار طاق و سقف و بالای دیوارهای روی کف بنا فرو می‌ریزند؛ نه روی یک فضای بزرگ تهی زیرزمینی. معقول است که وقتی آوار طاق و سقف یک آب‌انبار روی پلکان و فضای تهی زیرزمینی بخش پاشیر و تنوره آن فرو می‌ریزد، همه این فضای تهی را پر می‌کند و در نتیجه این انباشتگی و پرشدگی، اثری از این توده آوار طاق و سقف و دیوارها به‌صورت تپه و بلندی برجای نمی‌ماند و دیده نمی‌شود؛ این همان وضعیتی است که عکس‌های هوایی قدیمی ربع رشیدی بر آن دلالت دارند؛ شایان یادآوری است که این سازه با سه ساختار آبرسانی پیوند داشته است که گزارش‌های تاریخی و یافته‌های باستان‌شناختی، وجود آن‌ها را تأیید می‌کنند: اول، ۲۰ رشته قنات کوه سرخاب که آب سرورود را از پشت کوه سرخاب به ربع رشیدی می‌آورده است و دوم، شبکه لوله‌های سفالینی که به فرمان خواجه رشیدالدین ساخته شده بودند تا آب پاک و شیرین را از آب‌انبار بزرگ ربع رشیدی به سقایه‌ها و گرمابه و گازرگاه رشیدی برسانند و سوم، سازه جنوب‌شرقی کاوشگاه که اینک به‌نظر می‌آید ویرانه گازرگاه ربع رشیدی است؛ نه سقایه.

German Archaeological & Restoration Expedition to the Rab'-e Rashidi. Iranian Center for Archaeological Researches.

- Ajorloo, B. (2019). *Report of the 3rd International Irano-German Archaeological & Restoration Expedition to the Rab'-e Rashidi*. Iranian Center for Archaeological Researches.
- Ajorloo, B., Fuchs, C., & Moradi, A. (2018). New research approaches to Rab'-e Rashidi, Tabriz, 2017. In R. Shirazi (Ed.), *Proceedings of the 16th Annual Symposium on the Iranian Archaeology: Volume II*. Short Reports 2017 (pp. 39-43). Iranian Researches Institute of Cultural Heritage & Tourism.
- Ajorloo, B., Korn, L., & Fuchs, C. (2019). The 2nd season of international expedition to Rab'-e Rashidi, Tabriz, 2018. In R. Shirazi (Ed.), *Proceedings of the 17th Annual Symposium on the Iranian Archaeology 2018-2019: Volume I*. Short Reports 2018 (pp. 11-15). Iranian Researches Institute of Cultural Heritage & Tourism.
- Ajorloo, B., Korn, L., & Moradi, A. (2020). The 3rd season of international expedition to Rab'-e Rashidi, Tabriz, 2019. In R. Shirazi (Ed.), *Proceedings of the 18th Annual Symposium on the Iranian Archaeology: Volume I*. Short Reports 2019 (pp. 25-32). Iranian Researches Institute of Cultural Heritage & Tourism.
- Ajorloo, B., & Moradi, A. (2020). An analytical approach to the function and dating of the great southern tower at Rab'-e Rashidi in Tabriz. *Bagh-e Nazar*, 17(85), 45-56. <https://doi.org/10.22034/bagh.2020.171487.3990>
- Ajorloo, B., & Mehdizadeh, B. (2024). Investigating the Roman and Byzantine patterns of the great southern outwork of the Rab'-e Rashidi; Based on Anatolian Samples. *Bagh-e Nazar*, 21(136), 49-58. <https://doi.org/10.22034/bagh.2024.435340.5537>
- Fuchs, C. (2019). Preliminary notes on the staircase-like structure on the eastern hill of the site: Observations, theories, proposal. In B. Ajorloo, B. (Ed.), *Report of the 3rd International Irano-German Archaeological & Restoration Expedition to the Rab'-e Rashidi*. Iranian Center for Archaeological Researches.
- Fuchs, C. (2021). Rab'-e Rashidi: A study of the defensive architecture on the site. In A. Mortāzi (Ed.), *Proceedings of the First International Conference in Honor of Khwāja Rashid-al-Din Fa'zl-Allāh Hamadāni, Excluded Volume for Endowment and Religious Studies* (pp. 358-387). University of Tabriz Press.
- Fuchs, C., & Ajorloo, B. (2023). The Rab'-e Rashidi site in Tabriz (Iran) and its architectural remains. In N. Marchetti et al. (Eds.), *Proceedings of the 12th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East, 06-09 April 2021*, Bologna: Volume II (pp. 851-866). Harrassowitz Verlag. <https://doi.org/10.13173/9783447119030.851>

- Ghobadian, V. (2018). *Climatic Analysis of the Traditional Iranian Buildings*. 10th print. University of Tehran Press.
- Gholdori, N. J., & Ajorloo, B. (2023). An introduction to the hypothesis of SOQĀYA of Rab'-e Rashidi. *Journal of Art and Civilization of the Orient*, 11(41), 6-15. <https://doi.org/10.22034/jaco.2023.383140.1293>
- Hoffmann, B. (2000). *Waqf im mongolischen Iran: Rašīduddīns Sorge um Nachruhm und Seelenheil*. Steiner.
- Hoffmann, B. (2013). Speaking about oneself: Autobiographical statements in the works of Rashīd al-Dīn. In A. Akasoy, C. Burnett & R. Yoeli-Tlalim (Eds.), *Rashīd al-Dīn: Agent and Mediator of Cultural Exchanges in Ilkhānid Iran* (pp. 1-14). Warburg Institute.
- Hoffmann, B. (2014). In pursuit of memorial and salvation: Rashīd al-Dīn and his Rab'-e Rashidi. In J. Pfeiffer (Ed.), *Politics, Patronage and the Transmission of Knowledge in 13th & 15th Century Tabriz* (pp. 171-185). Brill.
- Hoffmann, B. (2021). The Waqfnāma-yi Rab'-e Rashidi—the most important written source for the understanding of the Rab'-e Rashidi endowment. In A. Mortāzi (Ed.), *Proceedings of the First International Conference in Honor of Khwāja Rashid-al-Din Fa'zl-Allāh Hamadāni, Excluded Volume for Endowment and Religious Studies* (pp. 388-398). University of Tabriz Press.
- Kiani, M. Y. (2021). *Iranian Architecture, Islamic Period*. 14th print. Samt.
- Korn, L., & Heidenreich, A. (2021). The site of Rab'-e Rashidi, Tabriz: goals and beginnings of the Iranian-German research project. In A. Mortāzi (Ed.), *Proceedings of the First International Conference in Honor of Khwāja Rashid-al-Din Fa'zl-Allāh Hamadāni, Excluded Volume for Endowment and Religious Studies* (pp. 314-334). University of Tabriz Press.
- Lorain, T. (2021). The Rab'-e Rashidi archaeological campaign, Tabriz: trench XII & XIII preliminary results (2019). In A. Mortāzi (Ed.), *Proceedings of the First International Conference in Honor of Khwāja Rashid-al-Din Fa'zl-Allāh Hamadāni, Excluded Volume for Endowment and Religious Studies* (pp. 335-357). University of Tabriz Press.
- Lorain, T., Ajorloo, B., & Korn, L. (2023). Preliminary result of the Iranian-German archaeological campaign at the Rab'-e Rashidi in Tabriz. In N. Marchetti et al. (Eds.), *Proceedings of the 12th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East, 06-09 April 2021*, Bologna: Volume II (pp. 867-878). Harrassowitz Verlag. <https://doi.org/10.13173/9783447119030.867>
- Lorain, T., Fuchs, C., & Korn, L. (2022). *Architectural and archaeological research on the Rab'i Rashīdī*, Season 2019. E- Forschungsberichte des DAI, 1–35. <https://doi.org/10.13173/9783447119030.867>

org/10.34780/3h77-denz

- Memarian, G. (2009). Introducing some aspects of Iranian vernacular architecture: Construction of Abanbar or underground cistern. *Journal of Architecture & Urban Planning*, 1(2), 125. <https://www.magiran.com/p1161735>
- Pirnia, M. K. (2016). Iranian Architecture. In G. Memarian (Ed.). 6th print. Tehran.
- Roshan, M., & Ajourloo, B. (2019). The analytical revisiting of the structure known as Ilkhanid bathhouse in Rab'-e Rashidi, Tabriz. *Bagh-e Nazar*, 15(68), 5-14. <https://doi.org/10.22034/bagh.2019.81653>

- Sarabi, M. (2024). Reconstruction of the architectural plan of the Rowza in the Rab'-e Rashidi complex, Tabriz, Iran. *Bagh-e Nazar*, 21(134), 45-54. <https://doi.org/10.22034/bagh.2024.433241.5526>
- Tavernier, J. B. (1677). *Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier, Écuyer Baron d'Aubonne, qu'il a Fait en Turquie, en Perse, et aux Indes*. Paris.
- Yousefi, F., & Nocera, F. (2021). The role of Ab-Anbars in the vernacular architecture of Iran with emphasis on the performance of wind-catchers in hot and dry climates. *Heritage*, 4(4), 3987-4000. <https://doi.org/10.3390/heritage4040219>

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author(s), with publication rights granted to the Bagh-e Nazar Journal. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله:

روشن، مجتبی؛ آجورلو، بهرام و پیربابایی، محمدتقی. (۱۴۰۳). بازاندیشی تحلیلی کارکرد و گاه‌شناسی نسبی سازه پلکانی ربع رشیدی. *باغ نظر*، ۲۱(۱۳۹)، ۴۹-۵۸.

DOI: 10.22034/BAGH.2024.472735.5645
URL: https://www.bagh-sj.com/article_209505.html

